

ANNA ADAMSKA

FORMUŁA *TRANSIVIT PER MANUS* W ŚREDNIOWIECZNYCH DOKUMENTACH ARCYBISKUPÓW GNEŹNIEŃSKICH

Stosunkowo nieliczne w polskiej dyplomatyce monografie formuł dokumentowych dotyczą przede wszystkim tych części formularza, które stanowią o mocy prawnej dyplomu. Dysponujemy zatem opracowaniami formuł datacyjnych¹ i testacji² w dokumentach rozmaitych wystawców, jednak z natury rzeczy największą uwagę przyciągają formuły uwierzytelniające, zwłaszcza *datum per manus*³ i *ad relacionem*⁴, chociaż ich znaczenie jest ciągle dyskutowane. Prawie zupełnie nieznaną pozostaje dotąd ciekawa formuła uwierzytelniająca *transivit per manus*, której kilkanaście zdań poświęcił tylko S. Kętrzyński⁵. Owa formuła, którą chcę bliżej przedstawić w niniejszym artykule, charakterystyczna jest dla dyktatu dokumentów arcybiskupów gnieźnieńskich. Sporadycznie pojawiała się również w dyplomach innych wystawców. Pierwszy raz

¹ S. Kętrzyński, *O elementach chronologicznych dokumentów Kazimierza Wielkiego*, Kraków 1913; Tenże, *O datach tzw. niejednolitych w dokumentach polskich*, „Kwartalnik Historyczny” 41 (1927) s. 257-273; B. Trelińska, *O datacji dokumentów ksiąg cieszynskich*, w: *Problemy Nauk Pomocniczych Historii*, t. 4, Katowice 1976, s. 145-157; A. Radziwiński, *O elementach chronologicznych w dokumentach Ziemiomysła księcia kujawskiego*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, „Historia” 26 (1992) s. 37-44.

² I. Panic, *Lista świadków na dokumentach księcia opolskiego Władysława (1246-1281)*, „Sobótka”, 42 (1987) z. 2, s. 171-183; Tenże, *Ze studiów nad listą świadków na dokumentach księcia małopolskiego Bolesława Wstydliwego*, „Studia Historyczne”, 33 (1990) s. 493-501.

³ W. Turow, *Formuły „datum per manus” i „habuit in commisso” w dokumentach Henryka IV wrocławskiego*, „Sobótka”, 37 (1982) z. 1-2, s. 15-27; Taż, *Formuła „datum per manus” w dokumentach ksiąg świdnickich*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, „Historia” 50 (1985) s. 42-58; por. także, Z. Poloch, *Formuła „harum quibus sigillum nostrum est appensum testimonio litterarum” w dokumentach Kazimierza Wielkiego*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, „Historia” 19 (1970) s. 23-46.

⁴ A. Wolff, *Formuła relacji w kancelarii mazowieckiej*, „Archeion”, 1 (1927) s. 176-208; J. Krzyżaniakowa, *Wprowadzenie formuły relacji do polskiej kancelarii królewskiej*, w: *Europa, Słowiańszczyzna, Polska*, Poznań 1970, s. 397-415.

⁵ S. Kętrzyński, *Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich*, t. 1, Warszawa 1934, s. 354, 378.

wystąpiła w 1339 r., w dokumencie arcybiskupa Janisława, odnawiającym niejakiemu Gieraszwowi przywilej na lokację wsi Łupia⁶. Według mojego rozeznania opatrzone nią 32 dyplomy arcybiskupie oraz 2 dokumenty wystawione przez członków kapituły gnieźnieńskiej w drugiej połowie XIV w. i w XV stuleciu. Aby właściwie rozpoznać znaczenie formuły *transivit per manus* należy określić jej miejsce pośród wszystkich formuł tego rodzaju, obecnych w dokumentach arcybiskupich.

Ujmując rzecz generalnie wypada zauważyć, że średniowieczne dyplomy arcybiskupów gnieźnieńskich są ubogie w noty kancelaryjne. Spośród niemal 400 wydanych drukiem dokumentów tylko około 90 posiada tego typu zapiski. Najwcześniej (1285 r.) do dyktatu weszła formuła *datum per manus*⁷, w połowie XIV w. zaczęła pojawiać się informacja o spisaniu dokumentu – *scriptum per manus*⁸. Kilkakrotnie napotykamy lakoniczne określenie *per manus*⁹, a zupełnie sporadycznie *qui conscripsit premissa*¹⁰, *habuit in commissis*¹¹ oraz *manu propria scripsit*¹². Frekwencyjność wszystkich tych formuł prezentuje poniższa tabela.

Tabela 1: Formuły uwierzytelniające w dokumentach arcybiskupów gnieźnieńskich.

Rok	Ilość wystąpień formuły			
	<i>Datum per manus</i>	<i>Scriptum per manus</i>	<i>Transivit per manus</i>	Inne
1	2	3	4	5
1285	1			
1298	1			
1304	1			
1325	1			
1330	1			
1331				1 (<i>per manus</i>)
1334				1 (<i>per manus</i>)
1336				1 (<i>per manus</i>)

⁶ *Transivit per manus Jo(hannis) Pauli cancelarii* (NKDM nr 234).

⁷ ZDM IV nr 883; KDW II nr 1052, 1108; KDW III nr 1293; KDW VI nr 60, 72; NKDM nr 315, 335; Librowski 1, nr 17, 23, 33.

⁸ NKDM nr 331; KDW III nr 1398, 1569, 1611, 1699, 1761, 1769, 1786; KDW VI nr 212, 219, 220; ZP nr 4, 140, 148; Librowski 1, nr 22, 28, 34, 36, 39, 40, 41, 42; Librowski 2, nr 4, 9, 10; Librowski 3, nr 2.

⁹ KDW V nr 498; KDW VI nr 109, 155; KDW IX nr 1254; NKDM nr 210, 292; Librowski 3, nr 22; Librowski 4, nr 8; Librowski 5, nr 23.

¹⁰ KWD III nr 1820, 1822.

¹¹ Librowski 6, nr 6.

¹² Librowski 6, nr 8.

1	2	3	4	5
1339			1	
1348				1 (<i>per manus</i>)
1350	1			1 (<i>per manus</i>)
1351	1			
1352	1		1	
1354	1	1		
1355	1		1	
1357	1		1	
1358			3	
1359		1	3	
1360		2	1	
1361			1	
1363			1	
1365	1	3		
1366		3		
1367		3		
1368		3	1	
1369		2		
1373			1	
1374		1	1	
1379		3		
1381		1		
1384				2 (<i>qui conscripsit premissa</i>)
1385		3	1	
1386		1	1	
1396			2	
1404			2	
1405			2	
1406			4	
1414			1	
1429				1 (<i>per manus</i>)
1431				2 (<i>per manus</i>)
1439			1	
1442			1	
1443			2	
1445				1 (<i>qui presentes a nobis habuit in commissis</i>)
1453		1		
1459		1		
1465				1 (<i>manus propria scripsit</i>)
1470				1 (<i>per manus</i>)

Tabela pokazuje wyraźnie, że najwięcej not informujących o czynnościach kancelaryjnych pochodzi z drugiej połowy XIV i z początku XV w. Na ten sam okres przypada największa popularność formuły *transivit per manus*, umieszczanej przeważnie w dokumentach dyspozytywnych, dotyczących spraw gospodarczych¹³ i administracji kościelnej¹⁴. Tabela pokazuje również, iż formuły *datum per manus* i *transivit per manus* prawie nigdy nie występowały równocześnie. Gdy w drugiej połowie lat pięćdziesiątych XIV w. *transivit per manus* pojawia się coraz częściej w dokumentach arcybiskupich, równocześnie zanika *datum per manus*. Rodzi się pytanie, czy nie mamy tu do czynienia z zastąpieniem jednej formuły przez drugą, mającą takie samo lub podobne znaczenie. W konsekwencji przyjęcia tożsamości obu formuł należałoby stwierdzić, że *transivit per manus*, podobnie jak *datum per manus* wskazywało na osobę, która sprawowała kontrolę nad powstawaniem dokumentu i ponosiła odpowiedzialność za jego formułę, treść i zgodność z prawem¹⁵. Za rozumieniem omawianej formuły jako oznaczającej kontrolę czystopisu, przemawia i to, że niejednokrotnie towarzyszyła jej informacja o osobie spisującej dokument – *scriptum per manus*. Podobnie wyjaśniał znaczenie *transivit per manus* S. Kętrzyński, identyfikując ją zrazem z formułą *ad relationem*, stosowaną w dyplomach monarszych¹⁶.

Analiza prezentowanej formuły rzuca pewne światło na organizację kancelarii arcybiskupów gnieźnieńskich w późnym średniowieczu. Częstotliwość pojawiania się urzędników tej kancelarii w *transivit per manus* przedstawia tabela nr 2.

W *transivit per manus* początkowo wymieniano kanclerza i podkanclerzego. W latach 1358-1374 używali jej niemal wyłącznie kolejni notariusze: Hanko¹⁷, Bronisław¹⁸ i Wincenty¹⁹. Od 1385 r. w *transivit per manus* ponownie pojawiają się imiona zwierzchników kancelarii, zwłaszcza Kiełcza, kanclerza w latach 1404-1411, który wyraźnie upodobał sobie tę formułę²⁰. Czy oznacza

¹³ NKDM nr 234, 316; Librowski 1, nr 20, 25, 27, 29; Librowski 2, nr 11, 15; KDW III nr 1836; KDW V, nr 62, 103, 243, 702; KDW VII, nr 556, 566, 577; KDW X, nr 1480, 1496, 1606.

¹⁴ KDW III, nr 1356, 1387, 1399, 1403, 1682; KDW V, nr 92; KDW VI nr 206; KDW VII, nr 594; KDW X, nr 1578; Librowski 6, nr 2.

¹⁵ I. Sułkowska-Kurasiova, *Dokumenty królewskie i ich funkcja w państwie polskim za Andegawenów i pierwszych Jagiellonów 1370-1444*, Warszawa 1977, s. 102 nn; Dyskusję o pierwotnym znaczeniu *datum per manus* referuje R. Żerelik, *Dokumenty i kancelarie książąt głogowskich w latach 1250-1331*, Wrocław 1988, s. 59, przyp. 174.

¹⁶ S. Kętrzyński, *Zarys nauki*, s. 378.

¹⁷ Librowski 1, nr 25, 27; KDW III nr 1387, 1388, 1399, 1456; KDW VI nr 206.

¹⁸ KDW III nr 1604, 1682; Bronisław (Bronisz) pojawił się także później jako kanclerz biskupi w *transivit per manus* (KDW III nr 1836; Librowski 2, nr 11).

¹⁹ KDW III nr 1698.

²⁰ Librowski 6, nr 2; KDW V nr 62, 92, 103; KDW VII nr 549, 556, 566, 5777.

to, że w pewnym okresie w kancelarii arcybiskupiej kontrolę nad czystościem sprawowali notariusze? Łatwo zauważalna prawidłowość, iż w poszczególnych formułach uwierzytelniających pojawiają się imiona ciągle tych samych urzędników kancelaryjnych²¹, każe zastanowić się, czy rezygnacja z niektórych formuł i zastępowanie ich innymi nie wynikało z osobistych preferencji konkretnych osób, które z biegiem czasu stawały się pewną normą.

Tabela 2: Urzędnicy występujący w formule *transivit per manus* w dokumentach arcybiskupów gnieźnieńskich.

Rok	Urzędnik		
	Kanclerz	Podkanclerzy	Notariusz
1339	1		
1352		1	
1355		1	
1357	1		
1358			3
1359		1	2
1360		1	
1361			2
1363			1
1368			1
1373			1
1374			1
1385	1		
1386	1		
1396	2		
1404	2		
1405	2		
1406	4		
1414	1		
1439	1		
1440	1		
1442	1		
1443	2		

²¹ Np. w formule *per manus* pojawiają się imiona podkanclerzych: Jana i Andrzeja (NKDM nr 292; KDW VI nr 155; KDW V nr 498; KDW IX nr 1254; Librowski 5, nr 23), zaś w formule *qui conscripsit premissa* – notariusz Piotr (KDW III nr 1820, 1822).

Geneza formuły *transivit per manus* nie jest jasna. W XIII stuleciu spotykamy ją w jednym tylko dokumencie Przemysła II z 1290 roku²². Niewiele wcześniej, niż w dokumentach arcybiskupich, zaczęła ona pojawiać się w dyplomach Kazimierza Wielkiego, sygnowanych przez kanclerzy: krakowskiego, wielkopolskiego i łęczyckiego²³. U schyłku lat sześćdziesiątych używał jej podkanclerzy Królestwa, Janko z Czarnkowa²⁴. Z większym prawdopodobieństwem można określić dalszą drogę formuły *transivit per manus*: z ośrodka gnieźnieńskiego do dokumentów biskupów poznańskich, gdzie używano jej często w pierwszej połowie XV wieku²⁵.

Z przedstawionej analizy wynika, że formuła *transivit per manus* należała do ważniejszych not kancelaryjnych w dokumentach arcybiskupów gnieźnieńskich. Przy aktualnej – niedostatecznej – znajomości dziejów kancelarii arcybiskupiej u schyłku średniowiecza²⁶, trudno jest określić jej znaczenie. Z tego samego powodu trudne okazuje się wyjaśnienie jej roli w dokumentach Kazimierza Wielkiego i biskupów poznańskich. Tym wyraźniej rysuje się potrzeba opracowania odrębnej monografii, poświęconej formułom uwierzytelniającym w polskich dokumentach średniowiecznych. Z pewnością stanowiłaby ona cenne uzupełnienie do kwestii stanowiska dokumentu w prawie polskim i kompetencji urzędników kancelaryjnych²⁷.

WYKAZ SKRÓTÓW UŻYTYCH W TEKSCIE

- KDKK I – *Kodeks dyplomatyczny Katedry krakowskiej św. Wacława*, t. 1, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1874.
 KDM I – *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. 1, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1876.
 KDM III – *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. 3, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1878.

²² KDW II nr 650.

²³ KDKK I nr 189, 190; KDW III nr 1418, 1419, 1420, 1464, 1466, 1468, 1507; KDM I nr 266, 287; KDM III nr 762, 772.

²⁴ ZDM I nr 123, 128, 131; KDM I nr 303.

²⁵ KDW V nr 134, 324, 332, 489; KDW VIII nr 889, 951; KDW IX nr 1210, 1236, 1284; KDW X nr 1391, 1621; Lubią nr 191, 192, 257.

²⁶ Dokonane przez M. Bielińską opracowanie dziejów tej kancelarii (podobnie jak kancelarii biskupów poznańskich) dotyczy tylko XIII stulecia; M. Bielińska, *Kancelarie i dokumenty wielkopolskie XIII wieku*, Wrocław 1967, odpowiednie rozdziały.

²⁷ Sprawę not kancelaryjnych zamierzam omówić szerzej w przygotowywanym studium o historii urzędu kanclerskiego w Polsce średniowiecznej.

- KDW II – *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 2, Poznań 1878.
- KDW III – *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 3, Poznań 1879.
- KDW V – *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 5, wyd. F. Piekosiński, Poznań 1908.
- KDW VI – *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 6, wyd. A. Gąsiorowski, H. Kowalewicz, Warszawa-Poznań 1982.
- KDW VII – *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 7, wyd. A. Gąsiorowski, R. Walczak, Warszawa-Poznań 1985.
- KDW VIII – *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 8, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jasiński, Warszawa-Poznań 1989.
- KDW IX – *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 9, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jasiński, Warszawa-Poznań 1990.
- KDW X – *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 10, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jasiński, Poznań 1995.
- Librowski 1 – *Czterdzieści cztery niedrukowane dokumenty arcybiskupa Jarostawa z lat 1342-1372*, wyd. S. Librowski, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 52 (1986) s. 175-265.
- Librowski 2 – *Jeszcze szesnaście nie drukowanych dokumentów arcybiskupów z XIV wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 55 (1987) s. 101-128.
- Librowski 3 – *Trzydzieści jeden nie drukowanych oryginałów Archiwum Diecezjalnego we Włocławku z drugiej połowy XV wieku*, wyd. S. Librowski, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 57 (1988) s. 201-272.
- Librowski 4 – *Szesnaście nie drukowanych dokumentów wystawionych przez arcybiskupa Janisława w latach 1319-1341*, wyd. S. Librowski, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 51 (1985) s. 347-372.
- Librowski 5 – *Trzydzieści osiem nie drukowanych oryginałów pergaminowych Archiwum Diecezjalnego we Włocławku z pierwszej połowy XV wieku*, wyd. S. Librowski, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 56 (1988) s. 189-310.
- Librowski 6 – *Zbiór ważniejszych dokumentów natury kościelnej archidiecezji gnieźnieńskiej do lat 1818/1821*, wyd. S. Librowski, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 35 (1977) s. 285-400.
- Lubiń – *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, seria nowa, z. 1.: *Dokumenty opactwa benedyktynów w Lubiniu z XIII-XV wieku*, wyd. Z. Perzanowski, Warszawa-Poznań 1975.
- NKDM – *Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza*, cz. 3, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, Wrocław-Warszawa-Kraków 1989.
- ZDM I – *Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. 1, wyd. S. Kuraś, Kraków 1962.
- ZDM IV – *Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. 4, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969.
- ZP – *Zbiór dokumentów zakonu paulinów w Polsce*, wyd. J. Fijałek, Kraków 1938.

DIE FORMULIERUNG *TRANSIVIT PER MANUS* IN MITTELALTERLICHEN DOKUMENTEN DER GNESENER ERZBISCHÖFE

ZUSAMMENFASSUNG

Im Artikel zum Thema der Formulierung *transivit per manus* in den mittelalterlichen Dokumenten der Gnesener Erzbischöfe stellt die Verfasserin fest, diese Diplome seien arm an Kanzleinotationen. Von den fast 400 gedruckt veröffentlichten Dokumenten besitzen nur etwa 90 Kanzleinotationen. Die meisten Kanzleinotationen stammen aus der zweiten Hälfte des 14. und vom Beginn des 15. Jahrhunderts. Die Formulierung *transivit per manus* gehörte zu den wichtigsten Kanzleinotationen in den Dokumenten der Gnesener Erzbischöfe und war eng verbunden mit der Organisation der erzbischöflichen Kanzlei im Spätmittelalter.

Übersetzung: Herbert Ulrich